

Grażyna Grochowska

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Klemens Aleksandryjski. Życie i dzieło

Należy do najoryginalniejszych pisarzy antyku chrześcijańskiego, a także do tych, którzy jako pierwsi dokonywali syntezy myśli greckiej z treścią wiary chrześcijańskiej. Przez współczesnych określany był czasem jako „mistrz dyskusji”, „oświecony literat”¹. Odnaczał się niezwykle pasją intelektualną, był obeznany nie tylko z Pismem Świętym, ale również z niemal całą dotychczasową literaturą chrześcijańską. Posiadał szeroką znajomość greckiej literatury klasycznej, w tym filozoficznej, o czym można się przekonać z lektury jego pism, w których cytuje on ponad trzystu sześćdziesięciu greckich pisarzy i filozofów².

Zapoznanie się z całym bogactwem greckiej kultury Klemens zawdzięczał swemu pochodzeniu, wrodzonej inteligencji i pasji poznawczej. Urodził się bowiem w zamożnej rodzinie greckiej, zamieszkałej prawdopodobnie w Atenach, około roku 150 po Chr. Jego rodzina była na tyle dobrze sytuowana, że zapewniła mu gruntowne wykształcenie³. Studiował filozofię i literaturę grecką. Odebrał również edukację religijną, zanurzoną w tradycji greckiej mitologii. Być może został nawet wtajemniczony w tamtejsze misteria eleuzyńskie⁴.

Nie wiadomo w jakich okolicznościach Klemens nawrócił się na chrześcijaństwo, jednak po tym fakcie rozpoczął podróże, by uzyskać również gruntowne

1 H. Campenhausen, *Ojcowie Kościoła*, tłum. K. Wierszyłowski, Warszawa 1998, s. 28.

2 B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 277.

3 Jundziłł, *Klemens Aleksandryjski*, w: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. II, Warszawa 2003, s. 606.

4 Tamże.

wykształcenie w nowej wierze. Podróżował do Italii, Syrii, Palestyny i Egiptu, by czerpać wiedzę bezpośrednio od sławnych mistrzów. Podróżowanie w celu poszukiwania wiedzy było częste wśród zamożniejszej ludności Cesarstwa. Podróżowano po całym ówczesnym świecie kulturowym, poddając się naukom różnych mistrzów. Były to swoiste wędrówki do źródeł wiedzy, obecne już w okresie Grecji klasycznej, kiedy to podróżowali tacy filozofowie, jak Platon, Arystoteles czy Epikur.

Przebywając jeszcze w Grecji, Klemens słuchał nauk jednego z filozofów jońskich. Mógł to być nauczający tam wówczas Atenagoras. Gdy przebywał w Italii i na Sycylii przysłuchiwał się mądrości Syryjczyka i Egipcjanina⁵. Podczas podróży na Wschód do Asyrii i Palestyny, korzystał z nauk tamtejszych mistrzów, wśród których był prawdopodobnie Syryjczyk Tacjan⁶. Zdobył w ten sposób dogłębne przygotowanie religijne i kulturowe.

W swojej wędrówce w poszukiwaniu prawdy przybył również do Aleksandrii, gdzie spotkał kolejnego mędrca, Pantena – chrześcijanina pochodzenia żydowskiego⁷. Klemens pisze o tym tak: „Gdym spotkał jednego z nich, jako ostatniego, a co do wpływu na mnie – pierwszego, zaprzestałem dalszych poszukiwań, wytropiwszy go w Egipcie, gdzie się ukrył. Był on istotnie sycylijską pszczołą i z łąki proroczego i apostołskiego natchnienia kwiaty wysysając, w duszach swych słuchaczy krzewił czyste dzieło prawdziwego poznania”⁸.

Panten nawrócił się na chrześcijaństwo pod wpływem któregoś z uczniów apostołskich, dlatego nauka, z której czerpał Klemens była zakorzeniona wprost w tradycji pierwszych Apostołów. Panten studiował z zapalem Pismo Święte, nie

5 Nie są znane imiona tych mędrców.

6 Hipotezy te przytacza J. Niemirska-Pliszczyńska, *Wstęp. Życie Klemenasa Aleksandryjskiego*, w: Klemens Aleksandryjski, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*, t. I, Warszawa 1994, s. VIII, red. R. Turzyński, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska.

7 Jego imię zapisywane jest w dwóch wersjach: Panten lub Pantainos; zob. S. Łucarz, *Inicjacja w ujęciu Klemenasa Aleksandryjskiego*, w: „Christianitas antiqua. Commentationes” nr 1, 2005, s. 105.

8 Zob. Klemens Aleksandryjski, *Kobierce zapisków filozoficznych*, dz. cyt., s. 8.

zaniedbując również studiów filozoficznych, które pielęgnował od młodości. Należał on do nurtu stoickiego, a także być może pitagorejskiego. Około 179 roku został wykładowcą i przełożonym szkoły katechetycznej w Aleksandrii, gdzie zyskał rozgłos jako wybitny nauczyciel i wychowawca⁹. Panten był niewątpliwie natchnieniem dla Klemensa. Mistrz ten usiłował połączyć doktrynę stoicką z nauką chrześcijańską, a zajmując się objaśnianiem, zwłaszcza Starego Testamentu, posługiwał się metodą alegoryczną, uznając, że interpretacja historyczno-gramatyczna jest niemożliwa lub niegodna Boga. Szukał więc w słowach Biblii głębszego, tajemniczego i ukrytego znaczenia. Posługiwanie się tą metodą w interpretacji Biblii przejął również Klemens Aleksandryjski¹⁰.

Klemens nie chcąc opuszczać swego mistrza osiadł w Aleksandrii ok. 180 roku i został jego uczniem i asystentem. Wykłady Pantena cieszyły się taką sławą, że został on zaproszony do Indii, by nauczać, a ponieważ biskup Aleksandrii Demetriusz wydał zgodę na jego kilkuletni wyjazd na misje, prawdopodobnie wtedy Klemens został jego następcą na stanowisku kierownika aleksandryjskiej szkoły katechetycznej. Wtedy też prawdopodobnie Klemens został wyświęcony na kapłana przez tegoż biskupa¹¹.

Powierzenie kierownictwa aleksandryjskiej szkoły katechetycznej było dużym zaszczytem, gdyż była ona najstarszą i najśłynniejszą ze szkół. Przed objęciem kierownictwa przez Pantena była to prawdopodobnie instytucja kościelna, służąca nauczaniu katechumenów¹². Gdy na czele szkoły stawał Klemens, była to już szkoła uczonych, do której mieli dostęp wszyscy. Uprawiano tam bowiem również umiejętności świeckie, które były przygotowaniem do studiowania teologii.

9 Altaner, Stuiber, dz. cyt., s. 62.

10 Tamże, s. 61.

11 W pismach Klemensa znajdują się elementy dotyczące praktyki duszpasterskiej, dlatego przypuszcza się, że był on wyświęcony na kapłana, zob. J. Naumowicz, *Wstęp*, w: Klemens Aleksandryjski, *Który człowiek bogaty może być zbawiony?*, oprac. J. Naumowicz, tłum. J. Czuj, Kraków 2012, s. 7; zob. też: Altaner, Stuiber, dz. cyt., s. 63.

12 Jest możliwe, że istniały dwie oddzielne instytucje: szkoła katechetyczna oraz instytut naukowy – centrum studiów biblijnych: *Didaskalion*, prowadzony przez Pantena; zob. S. Wielgus, *Badania nad Biblią w starożytności i w średniowieczu*, Lublin 1990, s. 39.

Nowy scholarcha wykazał się dużymi umiejętnościami na polu kościelnym, jak też naukowo-wychowawczym, gdyż wykształcił znakomitych uczonych, z których najbardziej znanym był Orygenes¹³.

Lata pobytu w Aleksandrii były najbardziej twórcze w życiu Klemensa i zaważyły na jego znaczeniu dla potomnych. Dlatego nadano mu jeszcze w starożytności chrześcijańskiej przydomek „Aleksandryjski”¹⁴, bowiem w metropolii tej napisał on swoje główne dzieła, na których powstanie miała ona duży kulturowy wpływ. Miasto cechował niepowtarzalny klimat zamożnego ekonomicznie, ruchliwego centrum o szerokich kontaktach morskich i wielkich tradycjach kulturalnych. Był to potężny ośrodek handlowy, naukowy, literacki, artystyczny i religijny. Aleksandria była drugim po Rzymie miastem Imperium Rzymskiego. Była zwłaszcza ważnym ośrodkiem życia intelektualnego i duchowego. Przenikały się tam bowiem liczne prądy kulturowe i religie. Towarzyszyła temu ożywiona działalność elit intelektualnych i duchowych reprezentujących te tradycje. Sprzyjało to zapewne twórczości Klemensa, który swoje dzieło adresował do czytelnika wykształconego¹⁵.

Ożywczo na jego twórczość wpływały również nieortodoksyjne prądy gnostyckie, z którymi Klemens polemizował. Przypuszcza się bowiem, że na terenie Egiptu chrześcijaństwo zostało najpierw zaszczerpione w formie gnostyckiej, czyli nieprawowiernej, w której dochodziło do różnego typu ezoterycznych praktyk. W konfrontacji z tym zjawiskiem, Klemens zaproponował gnozę prawdziwą, czyli prawdziwe poznanie Boga, oparte na Ewangeliach Chrystusa i nauczaniu Apostołów. Było to poznanie właściwe miłości Boga, wypływające z niej, a jednocześnie ją powiększające¹⁶.

13 Altaner, Stüber, dz. cyt., s. 61.

14 Przydomek ten nadano mu jeszcze z innego powodu. Miał on bowiem swojego imiennika, również wielkiego pisarza Kościoła – Klemensa z Rzymu. Aby ich różnicować jednego nazwano Klemensem Aleksandryjskim, drugiego zaś – Rzymskim; zob. Niemirska-Pliszczyńska, *Wstęp*, dz. cyt., s. IX.

15 Tamże, s. X.

16 E. Kosowska, *O Klemensie Aleksandryjskim*, w: P. Kowalski, red., *Tabu, etykieta, dobre obyczaje*, Wrocław 2009, s. 30.

Okres ten był więc czasem ożywionej twórczości Klemensa, któremu towarzyszył względny spokój, sprzyjający twórczości intelektualnej. Był to też szczytowy moment pomyślności Cesarstwa, który jednak nie trwał długo. Skończył się on bowiem wraz ze śmiercią Marka Aureliusza. Rzym przeżył wtedy grozę panowania Kommodusa, zamieszki po jego śmierci, a także trudny okres panowania Karakalli. Jednakże najbardziej znaczący moment przyszedł dla Klemensa wraz z panowaniem cesarza Septymiusza Sewera, który zaczął prześladować zarówno chrześcijan, jak i wyznawców religii Mojżeszowej. Wówczas Klemens opuścił Aleksandrię i udał się do biskupa Aleksandra do Kapadocji, który był jego uczniem i przyjacielem¹⁷.

Z tamtego czasu jest tylko jedna wzmianka u Euzebiusza z Cezarei, który wspomina Klemensa przewożącego list od biskupa Aleksandra z Cezarei Kapadockiej do wspólnoty w Antiochii w roku 211. Końcówka listu brzmiała: „Pismo to posyłam Wam (...) przez Klemensa, błogosławionego kapłana, męża cnotliwego i poważanego, którego już znacie i poznać jeszcze bliżej. Był on tutaj za sprawą Opatrzności i Troskliwości Bożej, a skrzepił i powiększył Kościół Pański”¹⁸.

Tenże Aleksander, już jako biskup Jerozolimy, pisząc list do Orygenesowi w roku 215, wzmiankuje Klemensa jako osobę zmarłą. Píše o nim z najwyższym uznaniem, jako o świętym: „Jako ojców bowiem uznajemy tych błogosławionych, którzy nas wyprzedzili, a z którymi się wkrótce połączymy, Pantena, męża naprawdę błogosławionego i pana, tudzież świętego Klemensa, który mi był panem i któremu tyle przysług pożytecznych zawdzięczam”¹⁹. Z treści listu wynika więc, że zmarł on najpóźniej w roku 215.

Klemens jest autorem pism dydaktycznych, głównie o charakterze wychowawczym, z których do dziś, w całości dotrwały jedynie trzy: rodzaj tryptyku odnoszącego się do kolejnych etapów dążenia do świętości. Pierwsze z tych dzieł, to *Zachęta* (gr. *Protreptikos*). Dotyczy ono pierwszego etapu drogi chrześcijanina,

17 Tamże.

18 Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna* VI, 11, 6, t. III, tłum. A. Lisiecki, Poznań 1924, s. 264.

19 Tamże, VI, 14, 9, s. 268-269.

którym jest nawrócenie²⁰. Pisząc to dzieło Klemens pragnął pomóc czytelnikowi odkryć drogę do doskonałej miłości, poprzez poszukiwanie prawdy i wiary. W ten sposób autor mógł pomóc każdemu zbliżyć się do zrozumienia chrześcijańskiej *paidei*²¹.

„Zachęta” jako gatunek literatury dydaktycznej była znana już w Starożytności. W środowisku filozoficznym funkcjonowała jako forma dialogu lub mowy, w której przy pomocy odpowiedniej argumentacji zachęcano odbiorców do podejmowania wysiłku w celu doskonalenia intelektualnego i moralnego. Klemens najprawdopodobniej nawiązał tu do *Zachęty do filozofii* Arystotelesa, lub *Hortensjusza* Cyserona²². Nadał jednak swemu dziełu charakter chrześcijański.

Jego dzieło składa się z dwunastu rozdziałów i ma charakter apologetyczny, gdyż podejmuje próbę nawrócenia Greków na wiarę chrześcijańską poprzez wskazanie im jej piękna, ukazując jednocześnie niewystarczalność i słabość ich własnych wierzeń. Klemens zachęca do uznania błędów, porzucenia ich, a następnie – do zwrócenia się do tej religii, która jest prawdziwa, do religii duchowej objawionej przez proroków, a wypełnionej w Jezusie. Ukazuje przy tym dobrodziejstwa, którymi Chrystus obdarzył ludzkość, nazywając Go jedynym nauczycielem prawdy²³.

Klemens nawołuje w tym dziele do podjęcia refleksji nad swoim życiem, nad tym, co człowieka otacza, by móc dojść do odkrycia jedynego Boga, który objawił się w Jezusie Chrystusie, prawdziwym Logosie. Zagadnienie prawdy, które było ważnym tematem podejmowanym przez filozofów greckich, Klemens uczynił tu płaszczyzną dialogu pomiędzy światem pogańskim, a chrześcijańskim. Prawda jest jedna i pochodzi od Boga i do Niego prowadzi. W Nim zawiera się tajemnica prawdy o wszechświecie. Według niej zharmonizowany jest cały mikro i makro-

20 M. Finkielsztein, *Projekt wspólnoty chrześcijańskiej w Kobiercach Klemensa Aleksandryjskiego*, w: „Teologia i człowiek” nr 36, 2014, s. 199-200.

21 J. Duda, *Prawda jako fundament nauczania misyjnego w Protreptikos Klemensa Aleksandryjskiego*, w: „Annales Missiologici Posnanienses” nr 20, 2015, s. 137.

22 Tamże.

23 M. Kowalewska, *Klemens Aleksandryjski*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk, t. V, Lublin 2004, s. 638.

kosmos. Objawia się ona wszystkim, którzy szczerze jej szukają. Odkrywając ją, człowiek może lepiej poznać świat natury, swoje miejsce w świecie i powołanie²⁴. Prawda ujawnia zarówno błędne poglądy filozoficzne, jak i fałsz kultów pogańskich. Jej najpełniejsze objawienie miało miejsce we wcieleniu Chrystusa, poprzez które wezwał On wszystkich ludzi – potomków nieba – do swojej chwały. Odkrycie prawdy pomaga zwyciężyć zło i zmienić niewłaściwą drogę życia. Prowadzi do nawrócenia, oświecenia, a także umocnienia poprzez święte misteria i znamię synostwa Bożego²⁵.

Kolejnym pismem Klemensa w ramach tryptyku pedagogicznego jest *Wychowawca* (gr. *Paidagogos*). Dzieło to, składające się z trzech części, odnosi się do następnego etapu drogi chrześcijanina, którym jest wychowanie. Pierwsza część ukazuje Chrystusa, który jest Wychowawcą, Boskim Logosem, który pragnie przygotować uczniów do Królestwa Bożego, utwierdzić ich w miłości Boga i uczynić szczęśliwymi. Jest On nie tylko Nauczycielem, ale nade wszystko Wychowawcą. Nauczyciel bowiem oświeca jedynie umysły, wychowawca zaś doskonalą całego człowieka. Zasadą wychowawczą Boskiego Logosu jest miłość, zaś celem wychowania jest podobieństwo do Boga i zjednoczenie z Nim²⁶.

W drugiej i trzeciej części dzieła Klemens zawarł szczegółowe wskazówki dotyczące zachowania się chrześcijan w życiu codziennym, a więc podczas pracy, wypoczynku, spożywania wspólnych posiłków, czy też pielęgnacji ciała. Nie głosił on jednak ascetycznego ideału życiowego, lecz jedynie chrześcijańską powściągliwość i umiar, aby przyjemności tego świata nie mogły zniewolić ludzkiej duszy. Powinna ona zachować wewnętrzną wolność tak, by zadowalać się życiem prostym i naturalnym²⁷.

Trzecie dzieło tryptyku Klemensa zatytułowane jest *Kobierce* (gr. *Stromata*). Odnosi się ono do kolejnego, trzeciego etapu drogi chrześcijanina, którym jest

24 Mikrokosmosem jest człowiek; zob. Duda, dz. cyt., s. 148.

25 Tamże, zob. też: Klemens Aleksandryjski, *Zachęta Greków*, w: *Apologie*, red. E. Stanuła, oprac. i tłum. J. Sołowianiuk, Warszawa 1988, s. 194-196.

26 Altaner, Stüber, dz. cyt., s. 278.

27 Tamże, s. 279.

przyjęcie i zgłębianie nauczania Chrystusa, a więc etapu nauki w celu pogłębienia cnót i ostatecznego ukształtowania świadomego chrześcijanina. Tytuł dzieła sugeruje pewien zbiór różnorodnych kwestii bez ścisłego planu. Klemens zwraca się tutaj do szerokich kręgów pogan, wykazujących zainteresowanie filozofią, ukazując chrześcijańską gnozę jako ideał przewyższający wszelkie inne poznanie. Stawia tu problem stosunku chrześcijaństwa do kultury świeckiej, a zwłaszcza do filozofii greckiej. Poruszając kwestie historyczne, próbuje dowodzić, że filozofia ta wiele zapożyczyła od proroków Starego Testamentu. Wiele fragmentów dzieła poświęca też zwalczaniu fałszywej gnozy, z jej nauką religijną i moralną, przeciwstawiając jej obraz prawdziwego, chrześcijańskiego gnostyka. Dzieło składa się z ośmiu ksiąg, z których ostatnia ma charakter szkiców przygotowawczych²⁸.

Klemens napisał wiele dzieł, również pomniejszych, z których większość zachowała się jedynie we fragmentach. Poprzez swoje pisma oddziaływał na te nurty we wczesnym chrześcijaństwie, które wypracowały doktrynę wiary w oparciu o pojęcia zaczerpnięte z filozofii greckiej. Poprzez podkreślanie walorów greckiej *paidei*, wpłynął też na zaszczepienie greckiego wzorca nauczania, pochodzącego m.in. od Izokratesa, a znajdującego swój wyraz w średniowiecznym *trivium* i *quadrivium*, a zatem stanowiącego podstawy ówczesnej edukacji młodzieży, aż po wiek XIX. Bez wątpienia był on pierwszym, który dokonał tak rozległej syntezy kultury greckiej z wiarą chrześcijańską w kontekście modelu wychowania i edukacji.

Klemens Aleksandryjski, który często określany jest jako filozof, teolog i apologeta chrześcijański, zaliczony został również w poczet świętych Ojców Kościoła, który nie tylko przykładem swojego życia, ale także poprzez swoją doktrynę, wniósł ważny wkład w rozwój i ugruntowanie wiary chrześcijańskiej.

Bibliografia:

Altaner B., Stuiber A., *Patrologia*, tłum. Pachciarek P., Warszawa 1990.

Campanhausen H., *Ojcowie Kościoła*, tłum. Wierszyłowski K., Warszawa 1998.

28 Tamże, s. 280.

Duda J., *Prawda jako fundament nauczania misyjnego w Protreptikos Klemensa Aleksandryjskiego*, w: „Annales Missiologici Posnanienses” nr 20, 2015.

Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, t. III, tłum. Lisiecki A., Poznań 1924.

Finkielstein M., *Projekt wspólnoty chrześcijańskiej w Kobiercach Klemensa Aleksandryjskiego*, w: „Teologia i człowiek” nr 36, 2014.

Jundziłł E., *Klemens Aleksandryjski*, w: Pilch T. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. II, Warszawa 2003.

Klemens Aleksandryjski, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*, t. I, red. Turzyński R., tłum. Niemirska-Pliszczyńska J., Warszawa 1994.

Klemens Aleksandryjski, *Który człowiek bogaty może być zbawiony?*, oprac. J. Naumowicz, tłum. J. Czuj, Kraków 2012.

Klemens Aleksandryjski, *Zachęta Greków*, w: *Apologie*, red. Stanula E., oprac. i tłum. Sołowiński J., Warszawa 1988.

Kosowska E., *O Klemensie Aleksandryjskim*, w: red. Kowalski P., *Tabu, etykieta, dobre obyczaje*, Wrocław 2009.

Kowalewska M., *Klemens Aleksandryjski*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. Maryniarczyk A., t. V, Lublin 2004.

Łucarz S., *Inicjacja w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego*, w: „Christianitas antiqua. Commentationes” nr 1, 2005.

Naumowicz J., *Wstęp w: Klemens Aleksandryjski, Który człowiek bogaty może być zbawiony?*, oprac. Naumowicz J., tłum. Czuj J., Kraków 2012.

Niemirska – Pliszczyńska J., *Życie Klemensa Aleksandryjskiego*, w: Klemens Aleksandryjski, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*, t. I, red. Turzyński R., tłum. Niemirska-Pliszczyńska J., Warszawa 1994.

Pilch T. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. II, Warszawa 2003.

Wielgus S., *Badania nad Biblią w starożytności i w średniowieczu*, Lublin 1990.

Clemens of Alexandria. Life and work

Summary

The article describes an extraordinary figure of Christian antiquity, which is undoubtedly Clemens of Alexandria from the second century – philosopher, Christian theologian, holy father of the Church. He was an educated Greek who converted to Christianity. The article refers to his itinerary, connected with the desire to deepen his faith, in which Alexandria was a place of particular maturity of his doctrine, as well as sharing it with the intellectuals of his time. Within the

framework of the Alexandria catechism school, which he led by exploring Scripture, he developed a synthesis of the Christian faith with Greek philosophy. In his best known work *Stromata* referred to the formation of a conscious Christian gnostic, exploring the moral virtues and mysteries of Christ – the divine Logos. Thanks to his synthesis, he gave a solid foundation for the use of terms originating from classical Greek philosophy to conceptualize the Christian faith. He also contributed to the ingrafting in Europe of important elements of the Greek model of teaching, which found its realization in the form of the *trivium* and *quadrivium* system, and thus became a permanent part of the foundations of European culture.

Key words: Clement Alexandria, Alexandria catechetical school, Divine Logos, Christian gnosis, *Stromata*